

УДК 281.9 (477)

Смирнов А. І.,
кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії Національного університету “Острозька академія”

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОГО АВТОКЕФАЛЬНОГО РУХУ НА ПОЧАТКУ НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

У статті аналізується розвиток українського автокефального руху на початку німецько-радянської війни.

Ключові слова: Православна церква, автокефалія, ієрархія, церковна рада, окупація.

Развитие украинского автокефального движения в начале немецко-советской войны.

В статье анализируется развитие украинского автокефального движения в начале немецко-советской войны.

Ключевые слова: Православная церковь, автокефалия, иерархия, церковный совет, оккупация.

The Development of the Ukrainian Autocephalous Movement at the Beginning of the German-Soviet War

The article deals with the development of the Ukrainian autocephalous movement at the beginning of the German-Soviet War.

Key words: the Orthodox Church, autocephaly, hierarchy, church council, occupation.

Організаційне оформлення українського автокефального руху на початку німецької окупації досі залишається малодослідженою сторінкою в історії українського православ'я. Опосередковано до її висвітлення звертались В. Борщевич [1], І. Власовський [2], Ю. Волошин [3], о. Т. Міненко [8], В. Пашенко [9], С. Савчук та Ю. Мулик-Луцик [10], Н. Стоколос [12], однак ця проблема ще не була предметом окремого дослідження українських істориків.

Метою статті є висвітлення початку конституювання Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) формації 1942 р. Цей процес був тісно пов'язаний з активною діяльністю української інтелігенції, яка відкидала можливість підпорядкування православних парафій України Московській патріархії. Відразу після встановлення німецької окупаційної влади в багатьох місцевостях України почали стихійно ви-

никати самодіяльні громадсько-церковні організації, їх найчастіше називали парафіяльними ініціативними групами чи церковними комісіями. У великих містах вони, як правило, здобували назву церковних рад. Наприкінці 1941 р. у містах України функціонувало вже 8 єпархіальних церковних рад. Колишні церковнослужителі та православні інтелігенти, які домінували в їхньому складі, дбали про приміщення для богослужінь, про все необхідне для налаштування повноцінного парафіяльного життя [12, с. 317].

Восени 1941 р. виникла Українська церковна рада в Рівному під керівництвом уенерівця адвоката Івана Карнаухова. Активний учасник тих подій Ю. Мулик-Луцик доволі скептично ставився до його діяльності на цій посаді [10, с. 498].

Ідею автокефалії Православної церкви в Україні підтримала і Українська рада довір'я на Волині (УРДВ). Зокрема, на засіданні 31 серпня – 1 вересня 1941 р. одним із головних було питання про стан православ'я на Волині та визволених українських землях. Учасники наради прийняли ухвалу, в якій наголошували на тій непорушній основі, що церква в Україні, як могутній фактор національно-релігійного і морального виховання народу, має бути церквою національною й українською. Такою Православна церква може бути тільки тоді, коли вона буде незалежною, автокефальною. Стоячи на ґрунті закону 1 січня 1919 р., як державного акта, яким встановлено автокефалію Української православної церкви (УПЦ), УРДВ стверджувала, що осередок церковної влади незалежної церкви не може перебувати в руках чужої за кров'ю ієрархії та поза межами національної території. А тому Рада рішуче виступала проти будь-яких спроб залишити УПЦ в юрисдикції Московського патріархату чи Варшавської митрополії. До часу скликання Всеукраїнського церковного собору учасники наради вважали за необхідне обрати Тимчасову адміністрацію УПЦ на звільнених теренах, яка вела б справи церкви із забезпеченням національного її характеру та скликала б Собор у Києві [11, с. 112-113].

Сильні автокефальні настрої були і на Херсонщині. Зокрема, церковна комісія при громадському комітеті Харкова, обговорюючи церковну політику на окупованій території, ухвалила 20 листопада 1941 р. постанову за якою “... в Україні повинна існувати єдина церква, автокефальна, виходячи з принципу не територіально-національного, а територіально-державного. Україна – держава, в якій є Українська автокефальна церква” [Цит. за: 3, 43].

Отже, ейфорія перших місяців німецької окупації активізувала національно-церковні процеси; в середовищі української інтелігенції

виник потяг до створення УАПЦ, яка була б цілковито незалежна від будь-якого закордонного релігійного центру. Щоправда, поки прихильники автокефалії дискутували і з великим запізнення засуджували діяльність опонентів, найсприятливіший час для відродження УАПЦ було втрачено. Натомість його продуктивно використали автономісти для інституалізації своєї церкви. Ще 18 серпня 1941 р. на таємному соборі у Почаївській лаврі архієпископ Олексій (Громадський) разом з владиками Симоном (Івановським), Пантелеймоном (Рудиком) і Веніаміном (Новицьким) ухвалили залишитися в канонічній підлеглості Російської православної церкви на правах автономії. Зазначимо, що таке рішення ієрархів ґрунтувалося не лише на їхніх особистих симпатіях до “канонічної” церкви, але й на бажанні досить значної частини православних віруючих та кліру, які підтримали новоутворену еклезіальну структуру.

Сьогодні більша частина дослідників пов’язує виникнення УАПЦ формації 1942 р. з так званим декретом митрополита Діонісія від 24 грудня 1941 р. Однак цей важливий документ довго не був введений до наукового обігу. Під час архівних пошуків у Варшаві автору вдалося віднайти копію листа владика Діонісія до архієпископа Полікарпа, у якому повідомлялось: “На просьбу православних Церковних Рад Волині від 14 грудня ц.р., я постановив утворити Тимчасову Адміністрацію Нашої Св. Автокефальної Православної Церкви на визволених українських землях. Тимчасовим Адміністратором призначаю Ваше Високопреосвященство і прошу Вас співпрацювати з Високопреосвященнішим Архієпископом Олександром. Про всі Ваші проекти й розпорядження прошу негайно мене сповіщати для надання їм остаточної канонічної санкції” [11, с. 258; 16].

Як бачимо, це розпорядження митрополита Діонісія вважається безпосереднім відгуком на рішення “Всеукраїнського церковного собору”, що відбувся 13 грудня 1941 р. (інша назва – “Нарада представників церковних рад Волині”). Насправді йшлося про нашвидкуруч зібрану конференцію Рівненської церковної ради, на якій було засуджено діяльність архієпископа Олексія (Громадського), ухвалу Почаївського собору щодо автономного статусу Православної церкви в Україні, прийнято звернення до митрополита Діонісія [10, с. 506].

Із авторитетних свідчень Ю. Мулика-Луцика, котрий був свідком подій, пов’язаних із встановленням Адміністрації, та виявлених останніми роками архівних документів стає зрозумілим, що проблеми українського православ’я надзвичайно турбували діячів Української народної республіки (УНР) на чолі з А. Лівіцьким, які у Варшаві мали

великий вплив на митрополита Діонісія. Вони уважно стежили за всіма подіями православного церковного життя на теренах рейхскомісаріату “Україна” і, знаючи, що Діонісію заборонено втручатися в церковні справи поза Генерал-губернаторством, доклали чимало зусиль для того, щоб дістати у Берліні дозвіл ввести у його юрисдикцію православні громади з українських земель. Хоча 2 листопада 1941 р. такий дозвіл вони отримали, однак вже 21 листопада членам делегації Варшавської митрополії у Берліні єпископу Тимофію (Шреттеру) і професору О. Лапінському роз’яснили, що, по-перше, встановлюється лише “Тимчасова Адміністрація”, а, по-друге, її діяльність цілковито залежатиме від волі й відповідних розпоряджень рейхскомісара Е. Коха [12, с. 318].

Нарада університетів 30 листопада у Варшаві за участю А. Лівіцького і владики Палладія (Видибіди-Руденка) ухвалила рішення про підтримку кандидатури архієпископа Луцького і Ковельського Полікарпа (Сікорського) на Адміністратора. Він був єдиним в Україні архієреєм-українцем, який залишився вірним митрополиту Діонісію [8, с. 299-301]. Останній ще 13 листопада на прохання Київської церковної ради благословив Полікарпа здійснити архіпастирський візит до Києва і навіть висвятити разом з Олександром нового єпископа [4, арк. 29-31, 75]. Оскільки діячі УНР у Варшаві визнали, що “незручно” призначати Сікорського “не з волі свого народу”, то й було організоване засідання “Наради представників церковних рад Волині” в Рівному 13 грудня 1941 р. [10, с. 503-509].

На початку засідання голова Рівненської церковної ради І. Карнаухов намагався висунути на київську митрополічну кафедру кандидатуру архієпископа Іларіона (Огієнка), якого підтримували холмські церковні організації, Київська церковна рада й навіть митрополит А. Шептицький [12, с. 321]. Але окупанти, згідно з директивами своїх керівників про недопущення утворення єдиної церкви, не дозволили Іларіону (як і решті ієрархів) переїжджати з Генерал-губернаторства до України. Тому після тривалого обговорення С. Скрипник, який “вже мав досить тієї нереальної “дискусії” над питанням, чи було “канонічно”, чи “неканонічно”, устав й експромтом заявив трохи зденерованим тоном: “Пощо ця балачка? Берлін не пустить Іларіона на Україну. Якщо це всім ясно, то я пропоную замкнути дискусію на цю тему!” [10, с. 507]. Після цього кандидатуру Полікарпа підтримала більша частина учасників наради.

У результаті була створена комісія у складі С. Скрипника, Н. Кибалюка, М. Середюка і Ю. Мулика-Луцика. 14 грудня 1941 р. вона підготувала листа уповноважених від церковних рад Волині до митрополита Діонісія, у якому висловлювалось прохання: “1) вжити всієї своєї влади

в церкві і всіх можливих засобів до припинення розкладкової в церкві діяльності архієпископа Олексія, цілковито до усунення його з кафедри та приділення до якогось з монастирів, причому запевнюємо Ваше Блаженство, що в своєму рішенні Ви можете опертися на однозгідну думку українського православного громадянства, організованого в церковних радах Рівного, Дубна, Кременця, Луцька; 2) доручити тимчасове адміністрування Православною церквою на українських землях, звільнених від більшовицької влади, архієпископові Луцькому і Ковельському Полікарпові, при якому зараз вже є і надалі повинна бути єпископська рада з представників духовенства і мирян, голос якої, згідно давніх соборних українських традицій в церкві, мусить мати все своє значення в питаннях церковно-адміністративного характеру; 3) поблагословити архієпископам Полікарпові і Олександру Поліському висвячувати єпископів українців для делегації їх в цілі виконання архіпастирських обов'язків на Схід" [16].

Дізнавшись про те, що 8 грудня 1941 р. єпископи Автономної православної церкви запросили владика Іларіона на київську кафедру, керівники Рівненської церковної ради 22 грудня прийняли постанову про підтримку цього рішення і просили Варшавського митрополита благословити виїзд І. Огієнка до Києва [5, арк. 11; 17]. Однак цим прагненням, доводить Н. Стоколос, завадила не стільки конкуренція серед українських ієрархів, скільки політика німецької окупаційної влади, яка не лише не дала дозволу на приїзд архієпископа Іларіона до України, а й зробила все можливе, щоб жоден з православних владик не посів цю кафедру [12, с. 322; 14, арк. 42].

Зі створенням Адміністрації Варшавської митрополії в українських землях було започатковано процес конституювання УАПЦ. В українській церковній історіографії на означення цієї еклезіальної структури утвердився термін "УАПЦ формації 1942 р." Його часто використовував у своїх працях І. Власовський на противагу "УАПЦ формації 1921 р." [2, с. 365, 371]. Ю. Мулик-Луцик вважав, що ці поняття ввів о. д-р М. Соловій у додатку до праці митрополита В. Липківського "Відродження церкви в Україні 1917-1930" (Торонто, 1959 р.) [10, с. 546]. Однак поділ УАПЦ на дві формації вживається у лексиці автокефального духовенства ще з другої половини 40-х рр. ХХ ст. [Див., напр., епістолярії владика Сильвестра (Гаєвського): 6, с. 452].

Дозволимо собі не погодитись із твердженням О. Хомчук, що "ніде в документах того часу не йдеться інакше, як про "Святу Православну Автокефальну Церкву на визволених українських землях"... Отже, митрополит Діонісій розбудував єпархію для українців на території

України. Ні про яке *створення* єпископами від АПЦ Польщі Української автокефальної православної церкви в Україні не йшлося. Це була легенда, придумана лояльними істориками для нового проводу Української автокефальної православної церкви вже після війни” [13, с. 297].

Дослідниця дотримується думки, що в роки окупації УАПЦ діяла відповідно до внутрішнього статуту Православної церкви в Генерал-губернаторстві. Фактичну самостійність Адміністрації заперечували С. Савчук і Ю. Мулик-Луцик [10, с. 539].

На наш погляд, переконливішою виглядає позиція І. Власовського, який дійшов висновку, що юрисдикція митрополита Діонісія “зводилась властиво до духовної опіки над Українською автокефальною (*de facto*) церквою” [2, с. 226]. Він також зазначає, що 28 липня 1942 р. Адміністрація УАПЦ надіслала у рейхскомісаріат “Тимчасовий Статут Православної Автокефальної Української Церкви”, і дає детальну характеристику цього документа [2, с. 226-227]. Копія статуту, яким керувалась УАПЦ у своїй діяльності до скликання першого помісного собору, збереглася в Архіві Варшавської митрополії. Заслужують на увагу деякі положення документа, які оминув І. Власовський. По-перше, як зазначалось у ньому, церква “в своїм внутрішнім житті користується з цілковитої вільності управління в межах праводавства державного, а зокрема цього статуту”. По-друге, владика-адміністратор “має права обласного митрополита, себто являється згідно 34 прав[ила] апостольського першим єпископом, зверхнім управителем і представником у всіх зовнішніх і внутрішніх відносинах церкви” [16]. Отже, останнє дає підстави стверджувати, що лідери національно-церковного руху бачили рідну церкву помісною, оскільки без незалежного архієрея не може бути автокефалії.

При цьому, владика розуміли вразливість статусу УАПЦ, яка потребувала визнання Вселенського православ'я. Тому 18 грудня 1942 р. архієпископ Никанор писав митрополиту Діонісію: “Чи не вважали би Ви, Ваше Блаженство, за своєчасне і слушне занотифікувати Українську православну церкву у інших сестер-церков як рівнорядну автокефальну одиницю. Одночасно, річ очевидна, прийшлося б Вам, як первоієрарху і голові матірної церкви нашої, поблагословити Українську православну церкву на автокефальне життя, поки ще дорогою радіовою “червоний патріарх” не поблагословив на таке життя нашого московського одламу” [16].

Ще наприкінці грудня 1941 р. владика Палладій заявив, що у зв'язку із відсутністю української державності Фанар не наважиться надати автокефалію УАПЦ. Допомогти у цьому питанні зможе тільки владика Діонісій, проголосивши себе митрополитом Київським і всієї України [15, арк. 28-30].

У свою чергу, митрополит Варшавський повідомляв, що Константинопольський патріархат з великим зацікавленням спостерігає за подіями в церковному житті України і підтримує “церковно-канонічну лінію” Діонісія. Останній наполягав на тому, що автокефалія має здобуватись тільки канонічним шляхом на основі патріаршого і синодально-канонічного Томосу Вселенської патріархії 1924 р., але не запропонував жодної моделі конституювання помісності Української церкви, чекаючи на завершення війни [16]. До речі, як вважає о. Т. Міненко, саме різні погляди православних ієрархів на автокефалію Польської церкви стали центром розбіжностей і справжньою причиною інституційного розколу в українському православ'ї, що виявилось в антагоністичних концепціях церковного відродження в Україні владик Діонісія, Іларіона і Олексія [Про це детальніше див.: 8, с. 11, 217-240; 12, с. 301-311].

Термін “УАПЦ” у різних варіаціях (УПАЦ, ПАУЦ, УАЦ) домінував не тільки у тогочасній публіцистиці, а й у документальних джерелах німецького і українського походження. Не випадково в “Акті поєднання” автокефалістів і автономістів від 8 жовтня 1942 р. фігурувала назва “Українська автокефальна православна церква” [7, с. 730]. Офіційний предстоятель Української церкви владика Діонісій не мав можливості здійснювати будь-які канонічно-ієрархічні функції. Тому, попри те, що формально УАПЦ перебувала у складі Православної церкви в Генерал-губернаторстві, можна вважати її самодостатнім еклезіальним організмом зі своїм собором єпископів на чолі з Полікарпом (Сікорським). Головні обмеження в діяльності церкви виходили не від Варшавського митрополита, а від рівненського рейхскомісара.

Отже, декрет владики Діонісія від 24 грудня 1941 р. став першим кроком на шляху до організаційного оформлення УАПЦ як помісної церкви з канонічним єпископатом. Іншого варіанта розвитку подій, враховуючи відсутність власної державності, за тих умов просто не існувало. Це було значним досягненням українського автокефального руху після неоднозначних спроб започаткувати власну ієрархію у 1921 р.

Список використаних джерел та літератури:

1. Борщевич В. Українське церковне відродження на Волині (20-40-ві рр. XX ст.) / В. Борщевич. – Луцьк : Вежа, 2000. – 254 с.
2. Власовський І. Нарис історії Української православної церкви: В 4 т., 5 кн. / І. Власовський – К. : Либідь, 1998. – Т. 4: (XX ст.). – Ч. 2. – 399 с.
3. Волошин Ю. Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941-1944 рр.) / Ю. Волошин. – Полтава : б.в., 1997. – 127 с.
4. Державний архів Київської області. – Ф. 2412 (Музей-архів переходової доби). – Оп. 2. – Спр. 199.

5. Державний архів Рівненської області. – Ф.Р-281 (Рівненське церковне управління, м. Рівне). – Оп. 1. – Спр. 10.
6. Листування Митрополита Іларіона (Огієнка) / о. Ю. Мицик (упоряд.). – К. : Києво-Могилянська академія, 2006. – 568 с.
7. Мартирологія Українських Церков: В 4 т. – Торонто; Балтимор : Смолоскип, 1987. – Т. 1 : Українська Православна Церква. – 1207 с.
8. Міненко Т., о. Православна Церква в Україні під час Другої світової війни. 1939-1945 (Волинський період) / Т. Міненко. – Вінніпег; Львів : Логос, 2000. – Т. 1. – 392 с.
9. Пащенко В. Православ'я в новітній історії України / В. Пащенко. – Полтава : б.в., 1997. – Ч. 1. – 356 с.
10. Савчук С. Історія Української Греко-Православної Церкви в Канаді: У 5т. / С. Савчук, Ю. Мулик-Луцик. – Вінніпег : Екклезія, 1984. – Т. 1: Київська церковна традиція українців Канади. – 616 с.
11. Смирнов А. Мстислав (Скрипник): громадсько-політичний і церковний діяч. 1930-1944: Монографія / А. Смирнов. – К. : Смолоскип, 2008. – 326 с.
12. Стоколос Н. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.) / Н. Стоколос. – Рівне : Ліста, 2003. – 480 с.
13. Хомчук О. Церква поза церковною огорожею: розколи і руйнація Української православної церкви в пошуках “константинопольського визнання” / О. Хомчук. – Чикаго : б.в., 2002. – 622 с.
14. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 4398 (Командуючий поліції безпеки і СД в м. Києві). – Оп. 1. – Спр. 3.
15. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 269 (Колекція документів “Український музей в Празі”). – Оп. 1. – Спр. 341.
16. Archiwum Warszawskiej Metropolii Prawosławnej (далі – AWMP). – Sygn. 1151-R11-6D (Cerkiew ukraińska w latach 1939-1944).
17. AWMP. – 1931-R11-6D (Generalna Gubernia. Cerkiew ukraińska).